

સત્યહરિચન્દ્ર નાટકમાં મુખ્ય રસનિષ્પત્તિ

ડૉ. અમૃતલાલ વી. દેસાઈ

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મોતીપુરા, હિંમતનગર

1. શૃંગાર

ધનંજય:- શૃંગારની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે, ‘પરસ્પર અનુરાગી યુવાન સ્ત્રી-પુરુષમાં આસ્વાદ્ય રતિ જ્યારે રમણીય હશે, કળે, કલા, વેશ, વિલાસોનું સેવન તથા મધુર આંગિક ચેષ્ટોઓથી પરિપોષ પામે છે ત્યારે તેને શૃંગાર (નામનો રસ) કહેવામા આવે છે’ વિશ્વનાથ:- શૃંગાર રસનું સ્વરૂપ ‘શૃંગાર’ શબ્દ વ્યત્પત્તિ (શૃંગ્ + ઋચ્છતિ ઇતિ શૃંગાર:) થી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. કામુક યુગલના ઉત્પીડક કામ આવિર્ભાવ તેનો ‘જે આ પ્રમાણે કામોદભેદથી સંભૂત હોય આ રસના આલંબન મોટે ભાગે ઉત્તમ પ્રકૃતિના જ પ્રેમીજન હોય છે.’

ધનંજય શૃંગારના ત્રણ પ્રકાર પાડે છે. અયોગ, સંભોગ અને વિપ્રયોગ તેમાં અયોગ શૃંગારમાં એકચિત્ત ધરાવતાં નવયુવાન (નાયક-નાયિકા) અનુરાગ ધરાવતાં હોય તો પણ પરવશ હોવાથી તેમની વચ્ચે મેળાપ થતો નથી. તેની દશ અવસ્થાઓ હોય છે. તેમાં અભિલાષા, ઉન્માદ, સંજવર, જડતા અને મરણ આમાંથી દરેક પછીની અવસ્થા આગલી અવસ્થા કરતાં વધુ તીવ્ર હોય છે.⁽³⁵⁾ નાયક-નાયિકાઓનું પરસ્પર અનુકૂળ પ્રેમ પરાયણ થવા છતાં જ્યાં દર્શન, સ્પર્શન વગેરેનું નિરૂપમ કરાય તેને સંભોગ શૃંગાર કહે છે. તેમાં નાયિકોમાં નાયક પ્રત્યે લીલા વગેરે દશ ચેષ્ટાઓ જોવા મળે છે. આ ચેષ્ટાઓ દાક્ષિણ્ય, મુદ્દતા અને પ્રેમને અનુરૂપ હોય છે.

વિપ્રયોગ શૃંગારમાં નાયિકા અને નાયકનો મેળાપ થઈ ગયા પછી તેમનો વિયોગ થાય છે. આ વિયોગ બહુ મોટો અથવા પ્રેમના તળેનો હોય છે. તેથી તેના બે પ્રકારો પડે છે. પ્રવાસરૂપ અને માનરૂપ વિયોગ જ્યારે નાયિકા અથવા નાયક બંને પ્રિયકૃત અપરાધને કારણે ગુસ્સાથી રીસાય છે. ત્યારે (પ્રણામન) નામનો વિયોગ થાય છે. પરસ્ત્રી તથા અનુરાગ શૂન્ય ગણિકાને બાદ કરતાં અન્ય તમામ નાયિકાઓ અને દક્ષિણનાયક તેના આલંબન વિભાવ છે. કાવ્ય, ગીત, નૃત્ય, વાધાદિ, વસંતાદિઋતુ, તામ્બુલાદિ, વિશિષ્ટ વસ્ત્રાલંકારાદિ નેપથ્ય, ચંદ્રમા, ઉદ્યાન વગેરે ઉદ્દીપન વિભાવ છે અને પરસ્પર નયન, વદન, પ્રસાદ, સ્થિતિ વગેરે અનુભાવ કરે છે તથા ઉત્સાહ, ચાટુકારી, સંતાપાશ્રુપાત, મન્યુ, ઝ્લાનિ, ચિંતા, હર્ષાદિ, સંચારીભાવ કે વ્યભિચારી હોય છે. આવા

ભાવો શૃંગાર રસમાં અભિષ્ટ છે અને રતિ તેનો સ્થાયિભાવ છે. સત્યહરિશ્ચન્દ્ર નાટકમાં કથાવસ્તુ હરિશ્ચન્દ્રની સત્યનિષ્ઠાની કસોટી હોઈ શૃંગાર રસને અહીં સ્થાન ભાગે જ મળી શકે તેમ છે. પ્રથમ અંકમાં મૃગયાનો ઉદ્દેશ્ય વરાહનો વધ કરવાનો છે. આ પ્રસંગે ચોમેર પ્રકૃતિ દર્શન કરતા રાજા હરિશ્ચન્દ્રને વાસંતી વાતાવરણમાં કોયલના ગીતો દિશાઓમાં ગવાતી ચર્ચરી વૃક્ષોના મૂળે બેઠેલા વિલીસ લોકો (1-8) હંસ યુગલો ચક્રવાકઘ્ન્ટો (1-9)માં પ્રકૃતિના ઉદ્દીપનની અસર વર્તાય છે. આ પછી હરિણીના વધના કારણે પ્રથમ અંકમાં કરુણનું વાતાવરણ રહેશે.

બીજા અંકમાં પણ સુવર્ણમુદ્રા લેવા આવેલા કુલપતિએ હરિશ્ચન્દ્રને પરેશાન કરવાની વૃત્તિ જ દાખવી છે. તેમાં શૃંગારને કોઈ અવકાશ નથી. રાજા જ્યારે અયોધ્યા છોડીને જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે સુતારા તેની સાથે જવા તૈયાર થઈ. જે થવાનું હોય તે થાય હું સાથે જ આવીશ. અહીં વસુભૂતિએ પણ ‘પતિ દેવતા: સ્ત્રીયો નહિ પરાસ્તા:’ કહી રાણી સુતારા અને હરિશ્ચન્દ્રના પ્રસન્ન દામ્પત્યના વર્ણન સાથે સંભોગશૃંગારનો નિર્દેશ કરે છે. પરંતુ અહીં સંગતિ માત્ર છે. ઉપભોગ નથી.

ત્રીજા અંકમાં ભાગીરથીના તીરે આંબાના વૃક્ષ નીચે થાકેલી સુતારા વિશ્રામ અને રાજા દુર્ભાકુરનું નિકાસન (પૃ.24) પણ ઉપભોગને માટે સંગતિનું વાતાવરણ કહી શકાય. ઉત્તરાર્ધમાં સુતારા દાસી તરીકે વેચાણ જતા રાજા અને રાણી વચ્ચે વિયોગ થાય છે. તેથી બંને વચ્ચે વિપ્રલંભ થાય છે.

પાંચમાં અંકમાં માંત્રિકના પ્રયોગ દ્વારા ઉતરી આવેલી યુવતિ સુતારા હોવા છતાં તેને પત્ની તરીકે હરિશ્ચન્દ્ર સ્વીકારી શકતાં નથી. વિદ્યાધર અને વિદ્યાધરી છઠ્ઠાઅંકમાં સાથે હોય છે છતાં તેમનો સહચાર કેવળ સિદ્ધિ પૂરતો હોવાથી શૃંગારને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

છઠ્ઠા અંકમાં રોહિતના મૃત્યુ પ્રસંગે રોહિતનું શબ્દ લઈને આવતી સુતારાને છતાં હરિશ્ચન્દ્ર કાલદંડના દાસ તરીકે સ્વધર્મપાલનનો આગ્રહ રાખે છે. અહીં પણ સંભોગશૃંગારને અવકાશ રહેતો નથી. વિપ્રલંભશૃંગારની સ્થિતિ રહે છે. આના મૂળમાં કુલપતિનો ક્રોધ અને લક્ષ સુવર્ણ માટેનો દુરાગ્રહ જ કારણભૂત છે. વિપ્રલંભ શૃંગારનું આ એક મહત્વનું પરિબળ છે.

2. હાસ્ય:

ધનંજય: પોતાના કે બીજાના વિકૃત આકાર, વાણી, વેષ જોઈને ‘હાસ’ ઉત્પન્ન થાય છે. આ હાસ, સ્થાયી ભાવનો પરિપોષ એટલે હાસ્ય રસ છે.

પ્રકારો: આ હાસ્ય રસના ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિ અનુસાર છ પ્રકારો પડે છે. એટલે કે આત્મસ્થના ઉત્તમ-મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ પ્રકારો અને પરસ્થના જેવા જ ત્રણ પ્રકારો છતાં છ પ્રકારો થાય છે.

રામચન્દ્ર:ગુણચન્દ્ર

લક્ષણ: 'વિકૃત આચરણ' વાતચી, વેષવિન્યાસ અને નાક ખંજવાળવું, બગલ ખંજવાળવી વગેરે રૂપ વિસ્મયજનક આશ્ચર્યજનક ચેષ્ટાઓથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રકારો: મધ્યમમાં હાસ્યરસનાં વિહાસ અને ઉપહાસ એ બે ભેદ જોવા મળે છે. ઉત્તમમાં સ્મિત અને હાસ અને નીચમાં અપહાસ તથા અતિહાસ થાય. આમાં ઓષાદિનાં સ્પંદન, આકુંચન, પ્રસરણ વગેરે વિભાવો તથા અશ્રુ, નેત્ર, વિકાર, પાર્શ્વપ્રદેશનું લાડન વગેરે અનુભાવ હોય છે. તથા અહિંત્યા, હર્ષોત્સાહ, વિસ્મયાદિ વ્યભિચારી ભાવ હોય છે.

ભરત: હાસ્યનો વર્ણ 'સક્રેદ' કહેવાયો છે. ધનંજય અને રામચન્દ્ર-ગુણચન્દ્ર વર્ણની ચર્ચા કરી નથી.

વિશ્વનાથ: હાસ્ય તે (હાસ્ય)નો વર્ણ શ્વેત છે.

ભરત: હાસ્યના દેવતા 'પ્રમથ' (શિવના ગણક શિવ) દેવતા છે.

ધનંજય અને રામચન્દ્ર: હાસ્યના દેવતાની ચર્ચા જણાતી નથી.

વિશ્વનાથ: તે હાસ્યના અધિષ્ઠાતા દેવ પ્રથમગણ છે. કેટલાક હાસ્યના દેવતા ચન્દ્રને માને છે.

નિયત પૂર્વાચાર્યોમાં ભરત-વિશ્વનાથ હાસ્યના દેવતા પ્રથમ (શિવનાત્રણ)ને માને છે.

સંસ્કૃતિમાં સામાન્ય રીતે વિદૂષકના પાત્ર દ્વારા કવિ નાટકમાં હાસ્યરસનું નિર્માણ કરીને રસ વૈવિધ્ય સર્જે છે. પ્રસ્તુત નાટક 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર'માં વિદૂષક પાત્ર જ નથી.

નાટ્યસ્તુની પ્રકૃતિ હાસ્યરસને અનુરૂપ નથી. આમ છતાં અહીં ચોથા અંકમાં અમાત્ય સત્યવસુ સાથે આવતા પુરુષના હાથમાં રહેલા પાંજરાના પોપટે નિ:શેષ વેશ્યા ચક્રવર્તિની લંબસ્તનીની પ્રશંસા કરી તે હાસ્યનું ઉદાહરણ ગણી શકાય.

3. કરુણ

લક્ષણ: ઈષ્ટ વસ્તુના નાશથી કે અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન શોક સ્થાયી ભાવની પુષ્ટિ તે કરુણ રસ છે.

પ્રકારો: ધનંજયે પણ સ્વનિષ્ઠ કે પરનિષ્ઠ એવા કરુણના પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી.

રામચન્દ્ર-ગુણચન્દ્ર

લક્ષણ: મૃત્યુ બન્ધન, ધનભંજાદિ ઈષ્ટ વસ્તુના નાશ તથા શાપદિવ્ય પ્રભાવવાળાઓના આક્રોશ વિશે અને વ્યસન અનર્થાદિ જે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ છે.

આ વિભાવોથી ઉત્પન્ન થનારો શોક સ્થાયિક કરુણરસ હોય છે.

પ્રકારો: નાટ્યદર્પમકારે સ્વનિષ્ટ-પરનિષ્ટ પ્રકારોની ચર્ચા કરી નથી.

વિશ્વનાથ: લક્ષણ: કરુણરસ તે છે જેને શોકરૂપ સ્થાયીભાવનું પૂર્ણાભિવ્યંજન કહેવામાં આવ્યું છે. તેનો આવિર્ભાવ ઈષ્ટનાથ અને અનિષ્ટ પ્રાપ્તિથી સંભવે છે.

કરુણા વર્ણ

ધનંજય અને ગુણચન્દ્રે વર્ણની ચર્ચા કરી જણાતી નથી.

ભરત: કરુણ કપોતના વર્ણનો કહેવાય છે.

વિશ્વનાથ: કરુણનો વર્ણ કપોત વર્ણ છે.

કરુણા દેવતા

ધનંજય અને રામચન્દ્ર દેવતા વિષે ઉલ્લેખ કરેલો જણાતો નથી.

ભરત: કરુણા દેવતા યમ છે.

વિશ્વનાથ: કરુણનો દેવતા યમ માનવામાં આવ્યો છે.

તેમાં બાષ્પ, અશ્રુવિર્વણતા, નિઃશ્વાસ, ગાત્રા શિથિલાદિ અનુભાવ હોય છે. સ્વાપ(નિદ્રા) અપસ્પાર, દૈત્ય, વ્યાધિ, મરણ, સંભ્ર, વિષાદ, જડતા, ચિંતા વગેરે વ્યભિચારી ભાવો છે. સત્યપાલન માટે અનેક આપત્તિઓમાં મૂકાયેલા રાજા હરિશ્ચન્દ્ર, સુતારા અને રોહિતાશ્વ અનેક સંદર્ભોમાં કરુણનું નિરૂપણ છે.

નાટકના પ્રારંભમાં મૃગયાવિહારના પ્રસંગમાં તપોવન પાસે રાજાના બાણથી એક ગર્ભિણી હરિણી હણાય છે કે જે આશ્રમરુષિની દીકરીને અતિપ્રિય હતી. હરિણીના વધથી રાજા અત્યંત દુઃખ અનુભવતો પોતાના માટે હીનભાવ અનુભવે છે. ત્યાંથી કવિએ કરુણરસ વહેતો કર્યો છે.

‘ભૂણ હત્યારા પાપી એવા મને ધિક્કાર છે. મારા સમસ્ત જીવનને પણ ધિક્કાર હો’ નમ્રભાવે આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં રાજાનો સત્કાર થાય છે. પરંતુ હરિણીના વધથી વાતથી કુલપતિ ક્રોધે ભરાય છે. રાજા પ્રાયશ્ચિત રૂપે સમગ્ર રાજ્ય તથા લક્ષ સોનામહોર આપવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. બસ ત્યારથી રાજા હરિશ્ચન્દ્રની

કરુણ કથા શરૂ થાય છે. નાટકમાં હરિશ્ચન્દ્ર તથા કુટુંબના ઉત્તરોત્તર પ્રસંગોમાં અત્યંત કરુણ પરિસ્થિતિનું ચિત્ર અસરકારક રહ્યું છે.

કુલપતિ, હરિશ્ચન્દ્રના રાજ્યાં લઈને લક્ષ સોનામહોરના દાનની યાદ અપાવતાં રાજા તે માટે નોકરો દ્વારા તૈયાર કરે છે. પરંતુ સમગ્ર રાજ્ય કુલપતિનું જ થઈ ગયું હોવાથી તેમાંથી લાખ સોનામહોરો આપવાનો રાજાને કોઈ અધિકાર નથી તેમ કહેતાં રાજા અત્યંત આપત્તિમાં આવી ચડે છે. પોતાની પાસેના અલંકારો આપતી તારામતીને પણ કહેવામાં આવે છે કે આ અલંકારો તે રાજ્યનાં એટલે કે, અમારાં જ છે. અંતે કરુણસ્થિતિમાં મુકાયેલ રાજા કુટુંબ સહિત પોતાની જાત વેચીને પણ ઋણ ચૂકવીને સત્યનું પાલન કરવાની જાહેરાત કરે છે.

અંતે સમસ્ત રાજ્ય ત્યજીને જતાં રાજાને પુરુવાસીઓએ વિદાય આપી. રાજા હરિશ્ચન્દ્ર સુતારા તથા પુત્ર રોહિત નિર્જનવનના રસ્તે ચાલતાં હોય છે તેવામાં રોહિતને તરસ લાગતાં માતા સુતારાનાં નેત્રો અશ્રુભીનાં થતાં રાજા પણ ગદ્ ગદ્ કંઠે પત્નીને સાંત્વન આપે છે. ‘હે દેવી ! શા માટે સંતાપ અનુભવે છે ?’ કેમ ઉદ્વિગ્ન બને છે ? રાજાની પૂર્વ સ્થિતિને યાદ કરીને શા માટે દુઃખ અનુભવે છે. સત્યવ્રતનું પાલન કરીને વૃદ્ધિ પામેલા ગૌરવશાળીઓ માટે અનેક હરણાંવાળું નિષ્કંટકવન પણ રાજ્ય છે.

દેવી શા માટે દુઃખી થાય છે ? કેમ વિષાદ કરે છે ? શા માટે સંતાપ પામે છે ? શું તું રાજવીની સ્થિતિને યાદ કરે છે ? સત્યવ્રતનું આચરણ કરવાથી પુષ્ટ ગૌરવવાળા લોકોને તો જ્યાં હરણો (પશુઓ) ગણો છે. તેવા જંગલમાં કંટક વિહોણું રાજ્ય છે.

પ્રતિજ્ઞાપાલન માટે તત્પર રાજા, રાણી સુતારા તથા રોહિતાશ્વને અનુક્રમે ચાંડાલને ત્યાં રાજા વજ્રહૃદય બ્રાહ્મણને ત્યાં વેચાવું પડે છે. અહીં પણ રાજ્યના લોકો દુર્ભાગી સુતાર પર માણસોને મારનારી રાક્ષસીનો આરોપ મૂકે છે અને ગર્દભ પર બેસાડીને નગરમાં ફેરવવાનો હુકમ થતાં અહીં કરુણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. એક બાજુ રાજુ હોવા છતાં સત્યપાલન માટે સ્મશાનનું રક્ષણ કરતા હરિશ્ચન્દ્ર પર પણ મોટી આપત્તિ આવે છે. વહેલા સવારે દર્ભ લેવા જતાં સર્પદંશને કારણે મૃત્યુવશ થયેલ પુત્ર રોહિતને લાલ વસ્ત્રથી ઢાંકીને અગ્નિદાહ માટે સુતારા વડે સ્મશાનમાં લાવતાં સમગ્ર પરિસ્થિતિ જાણી ગયેલા રાજા શોકવિહ્વળ બની વિલાપ કરે છે. સામ્રાજ્યનું જતું રહેવું (વૈભવનાશ), પરદેશગમન, પુત્ર અને પ્રિયપત્નીનું (પોતાની હયાતીમાં વેચાણ), શરમજનક, અત્યંત ફૂર નિષાદને ત્યાં મારું દાસપણું’ આ બધું જાણે કે દુર્ભાગ્ય માટે ઓછું હોય તેમ આજ વળી, મારો સુકુમાર પુત્ર રોહિતાશ્વ મરણ પામ્યો.

સતત (ગાઢ) દુશ્મનના રાજ્યમાં નિવાસ, પારકાને ત્યાં દાસત્વ એક મારા પુત્ર રોહિતાશ્વ –
ધનપ્રવાસે રિપુદેશવાસે પરસ્યદાસ્યે ચ વિધીયમાને ।

અનન્યબંધોસ્તનયસ્ય મૃત્યુઃ સેયં પરા કાઞ્ચનદુઃખકાષ્ટા ॥

પોતાના મૃતપુત્ર પાછળ અત્યંત વિલાપ કરતાં દાસ બનેલા રાજા હરિશ્ચન્દ્રના પાત્રમાં કરુણ રસનું નિરૂપણ અત્યંત માર્મિક છે.

પ્રિયપત્ની અને એકમાત્ર રાજકુમારની દારૂણ પરિસ્થિત જોઈને કયો બાપ દુઃખ ન અનુભવે ?

રાજાના અસહ્ય, મનોતાપનું નિરૂપણ અહીં અત્યંત હૃદયસ્પર્શી છે. વાચકવર્ગ રાજાના દુઃખ સાથે તણાય છે. સત્યપાલન માટે તત્પર અને તેને કારણે સંકટનાં અનેક વાદળોથી ઘેરાયેલાં છતાં ઝઝૂમતો રાજા નાટકનો નાયક સમગ્ર વાચકવર્ગ માટે સહાનુભૂતિને પાત્ર બને છે.

આમ, અનેક આપત્તિઓ વચ્ચે પણ સત્યનું પાલન કરતા રાજા હરિશ્ચન્દ્રના પાત્રમાં કરુણરસની નિષ્પત્તિ સહજ બની જાય છે. આમ, નાટકનો અભ્યાસ કરતાં આપણે કહી શકીએ, કે નાટ્યકારના ચિત્તમાં ઉત્તરરામચરિતકાર ભવભૂતિનું ઈકો રસઃ કરુણ એવ । એ સૂત્ર હોવાનું જણાઈ આવે છે.